

A könyvtári dokumentumok vásárlásának és kölcsönzésének alternatívái: a gazdaságosság és hatékonyság kérdései

A könyvtárak költségvetésük túlnyomó részét fordítják a dokumentumok beszerzésére és feldolgozására. A könyvtárosok és a könyvtárhasználók azonban egyre gyakrabban nyúlnak az eredeti dokumentum beszerzése helyett alternatív megoldásokhoz, pl. a számítógépes teljes szövegű adatbázisok, a másolatszolgáltatás és a könyvtárközi kölcsönzés igénybevételéhez. Az állománygyarapítási koordináció és a közös katalógusok alapján számításba vehető a használók más könyvtárba való irányítása, továbbá az információs ügynökök szolgálataival való élés is. A perthi Curtin University of Technology könyvtárában megvizsgálták, hogy milyen anyagi megtakarítás érhető el, ha megvásárlás helyett a könyvtárközi kölcsönzés révén szerzik be a keresett dokumentumot. A kedvező eredmények ellenére sem lehet kizárólag az alternatív forrásokra alapozni a szolgáltatásokat.

Bár egyetlen könyvtár sem volt és nem is lesz képes arra, hogy a felhasználói igények kielégítéséhez szükséges összes dokumentumot beszerezze, a könyvtárosok – még a műszaki-tudományos könyvtárakban dolgozók is – az anyagi és személyi erőforrások túlnyomó részét mindmáig állományépítésre és a saját állomány feltárássá használják fel. A publikációk mennyiségének és fajtáinak folyamatos növekedésére, áruk egyre erősödő emelkedésére, valamint az időszaki kiadványok különösen nagymérvű áremelkedésére kezdetben úgy reagáltak, hogy igyekeztek minél több pénzügyi támogatáshoz jutni. Amint azonban ez a lehetőség kimerül, a szolgáltatásokra fordított kiadásokat, valamint az egyéb költségeket próbálják csökkenteni, hogy állománygyarapítási tervüket teljesíthessék. Amíg azonban a könyvek és időszaki kiadványok árának emelkedő, a könyvtárak anyagi eszközeinek csökkenő tendenciája az ellenkezőjére nem fordul, addig a könyvtári hatékonyság fenntartásának ez a stratégiája szükségképpen kudarcot vall.

Miközben a könyvtárosok és sok könyvtárhasználó is egyre gyakrabban veszi igénybe az eredeti dokumentum vásárlása és kölcsönzése helyett az információszerezés alternatív módszereit, a könyvtárpolitika és az intézményi magatartás erősen elutasító az alternatív megoldásokkal szemben, amit – ha más nem is – a pénzeszközök felhasználásának prioritásai bizonyítanak. Az ausztráliai könyvtárak könyvtárközi kölcsönzési tevékenységét vizsgáló tanulmányból (Exon, 1987) kitűnik, hogy a könyvtári költségvetésnek mindössze 3%-át fordítják e célra. Hasonlóképpen szerényebb összegek jutnak az adatbázisok online használatára, szemben a nyomtatott változa-

tok, pl. a Chemical Abstracts megvásárlására fordított kiadásokkal, még ha nem is számítjuk a manuális keresés költségeit.

Tény és való, hogy Fremont Rider (1949) elképzelése, amely szerint "... a teljes szakirodalom (mikrofilmlapon) ott lehet majd az íróasztalunkon egy kis dobozban", soha nem valósult meg, a szöveges adatbázisok, elektronikus folyóiratok és a kapcsolódó műholdas, száloptikás és más kommunikációs technikák megjelenése azonban az információk hozzáférhetőségének hasonló lehetőségét ígéri, várhatóan elfogadhatóbb formában. Bár a magam részéről nem értek egyet azzal a vélekedéssel, hogy a nyomtatás mint publikációs eszköz nem sokáig fog fennmaradni, vitathatatlan, hogy az adatok és gondolatok terjesztésére alkalmas új módszerek a könyvtárak eredményes működése szempontjából nagy jelentőségűek. A nyomtatott eredeti dokumentumot helyettesítő alternatív eszközök elfogadására való készség a felhasználó érdekeitől függően változhat, a könyvtárosoknak azonban tudomásul kell venniük, hogy a költségek – akár közvetlenek, akár közvetettek – a felhasználó számára mindenképpen fontos, vagy éppenséggel döntő tényezők lesznek.

A kívánt dokumentumok, vagy legalább az őket helyettesítő kivonatos dokumentumok alternatív szolgáltatási rendszerének modelljei ma már megfogalmazhatók. A könyvtárközi másolatszolgáltatás és – bár kisebb mértékben – a mikromásolatok szolgáltatása is mindennapos gyakorlat. A könyvtárosok azonban mindeddig nem megfelelően, vagy egyáltalán nem mérlegelték annak lehetőségét, hogy használói igényeinek kielégítését egyenrangúan, sőt előnyben részesítetten a vásárlás és kölcsönzés al-

ternatívaira alapozzák. Az emelkedő költségek és a csökkenő anyagi eszközök súlyos nyomása alatt igen fontos megvizsgálni a már rendelkezésre álló, illetve lehetséges alternatív módszereket, milyen mértékben alkalmasak a használói igények kielégítésére, továbbá hogy az ilyen szolgálat költségei hogyan viszonyulnak a hagyományos könyvtári ellátás költségeihez.

Az eredeti dokumentumok beszerzésének azonban nem sok gyakorlatban is megvalósítható alternatívája van. Talán a legegyszerűbb megoldás, ha az érdeklődőt másik könyvtárhoz irányítják: így hatásonosan áterhelhetők a beszerzési költségek egy másik könyvtárra, s a hozzáférés kiadásai a használóra. Ez esetben az első könyvtárnak csupán megfelelő referenzállományra, online adatbázisokkal való kapcsolatra, illetve a más könyvtárak állományáról tájékoztató eszközökre van szüksége. Sokan úgy vélhetik, hogy az ilyen, állomány nélküli intézmény valójában nem is könyvtár, és működése éppen a könyvtárak szakmai gyakorlatának az ellentéte, a valóságban azonban már létezik. Az egyetemi könyvtárakban ma már általános gyakorlat, hogy a testvérintézmények dolgozóit és hallgatóit is kiszolgálják, sőt a kölcsönzést is megengedik nekik. A nyugat- ausztráliai Perth négy legnagyobb egyetemi könyvtára között régóta van ilyen együttműködési kapcsolat, és ugyanez jellemző Ausztrália más nagyobb központjaira is. A mikrofilmlapos katalógusok cseréje, illetve a közös vagy összekapcsolt online katalógusrendszerek létrehozása egyre inkább előmozdítja ezt a fajta könyvtárközi használatot. Az állománygyarapítás racionalizálásának lehetőségei ebben az összefüggésben nyilvánvalóak és gyakorlati megoldást jelentenek a pénzügyi nehézségek ellensúlyozására. Az olvasói igények kielégíthetők anélkül, hogy a könyvtárak költségei növekednének. Felmerülhet azonban egy "rejtett" költségtényező, nevezetesen az az idő, amit a felhasználónak utazással kell töltenie.

A könyvtárvezetés a jövőben figyelembe vehet egy másik lehetőséget is, mégpedig az információs szaktanácsadók vagy ügynökök igénybevételét. Ezek a személyek megbízást vállalnak információk és/vagy dokumentumok beszerzésére, többnyire a nyilvános könyvtárak állományából. Semmi érv nem szól az ellen, hogy egy könyvtár maga ne nyújthassa ilyen szolgáltatást akár díjazás ellenében, akár ingyen. Több szakkönyvtár már igen kiterjedten alkalmazza ezt a megoldást.

Egy már meglévő és a jövőben várható rohamosan fejlődő technológiai lehetőség a távoli szöveges adatbázisok online hozzáférhetősége. E megoldásnak számos változata van; jó példa rá az ADONIS-projekt, amely lehetővé teszi, hogy a könyvtár vagy a felhasználó akkor és azt a dokumentumot/információt vásárolja meg, amikor és amelyre ténylegesen szüksége van. Következésképpen a könyvtáraknak nem kell olyan anyagokat is beszerezniük, amelyeket végül senki sem használ. Ha figyelmen kívül hagyjuk is a

heurisztikus információkeresést, illetve egyes embereknek azt a szokását, hogy szeretik kézbe venni a könyveket, tisztában kell lennünk azzal, hogy az ilyen típusú információszolgáltatásnak vannak ma még nem tisztázott gazdasági szempontjai is. Az adatbázis-előállítónak alakult kiadónak továbbra is vannak költségei, és nyereséget is kell termelnie. Ha a könyvtárak nem a feltételezett, hanem a tényleges igények szerint vásárolnak könyveket – ily módon látszólag csökkentve állománygyarapítási kiadásait – vajon a kiadó/adatbázis-előállító nem kényszerül-e arra, hogy a hagyományos formában publikált könyvek árát emelje és magasabb árat szabjon a szöveges adatbázisok használatáért és output-jaiért? Nagyon is valószínűnek látszik, hogy használói igények kielégítésének egységnyi költsége emelkedni fog. Aggasztó kérdés viszont, hogy e növekedés összege nem haladja-e meg a hagyományos könyvtári anyagok beszerzésénél lehetséges megtakarítások összegét.

Nem kétséges azonban, hogy a következő néhány évben a könyvtárközi kölcsönzés továbbra is a könyvtári szolgáltatások fontos tényezője marad. *Exonnak* az ausztráliai könyvtárak könyvtárközi kölcsönzési kiadásaira vonatkozó becslését alapul véve feltételezhető, hogy az állománygyarapítási költségek csökkentését célzó tudatos erőfeszítések ezeket a kiadásokat számottevően megnövelhetik. Az alábbiakban azt kívánjuk bemutatni, hogy a könyvtárközi kölcsönzés költségei mind a kölcsönkérő könyvtár, mind pedig a könyvtári rendszer egésze számára lényegesen kisebbek az állománygyarapítás költségeinél. Figyelembe kell azonban venni, hogy ezek a költségek reálisan nem átlagolhatók és nem szabványosíthatók. *Hodgson* (1987) 127 ausztráliai könyvtárban végzett kérdőíves felmérése alapján arra a következtetésre jutott, hogy "a könyvtárközi szolgáltatások költségeit befolyásoló szinte minden lényeges változó rendkívül nagy szóródást mutat". Mindazonáltal megvan arra a lehetőség, hogy a könyvtár pontosan meghatározza a kölcsönvevő és kölcsönadó költségeit és ezeket különböző feltételekhez viszonyítva vizsgálja.

Az egyes közvetített tételeket tekintve a könyvtárközi forgalom túlnyomó részét folyóiratcikkek másolatai teszik ki. Az előfizetési díjaknak ugyanis az a kellemetlen tulajdonságuk, hogy felemésztik az állománygyarapítási költségvetést. A koordinált állománygyarapításra vonatkozó javaslatok döntő többsége éppen ezért elsősorban a folyóirat-állományok racionalizálására irányult. Húsz évvel ezelőtt *Williams* és munkatársai (1968) elkészítették négy "tipikus" amerikai egyetemi könyvtár költségmodelljét, és arra a következtetésre jutottak, hogy "ha egy folyóirat évente legalább hatszor használnak, akkor a keresett cikkek másolatának beszerzése olcsóbb, mint a folyóirat előfizetése és állományba vétele". Bár kétségtelen, hogy e megállapítás részleteit tekintve országonként, könyvtáranként és

évenként is változhat, semmi okunk nincs arra, hogy alapjait kétségbe vonjuk vagy lényegesen eltérő helyzeteket feltételezzünk.

A monográfiák beszerzése szintén súlyosan terheli a könyvtárak költségvetését, hosszú távú tárolásuk pedig egyre szorítóbb gondot jelent. Ezért a következőkben tekintsük át a monográfiák könyvtárközi kölcsönzésének lehetőségeit is.

A Curtin University által 1987-ben beszerzett könyvek átlagos vételára 46 ASD volt. Ez az átlagár természetesen elfedi az egyes tárgyköri csoportok közötti számottevő eltéréseket; a DC 820–899 osztályába tartozó könyvek átlagára mindössze 22 ASD, míg a DC 670 osztályába tartozóké a legmagasabb, 126 ASD. A vételáron kívül azonban számításba kell venni a rendelés, a nyilvántartásba vétel, a katalógizálás és a feldolgozás költségeit is, amelyek becsült összege 1987-ben nem kevesebb, mint 30 ASD volt. Egyetlen könyv tényleges átlagköltsége tehát 76 ASD volt, a szélső értékek szakterületől függően 52 és 159 ASD között változtak.

Könnyű kijelenteni, hogy a könyvtárközi kölcsönzés költségeit ki lehet számítani, a gyakorlatban azonban korántsem egyszerű. Valószínűleg nagyon kevés, de lehet, hogy egyetlen könyvtár sem ismeri valójában saját pontos kiadásait. A Curtin University-nél 1987-ben végzett előzetes vizsgálatok alapján meghatároztuk a kölcsönzési költségek főbb elemeit, s ezek közül néhányra határértékeket állapítottunk meg. Kölcsönzéseink nagy részét a következő három csoportba tartozó könyvtárakkal bonyolítjuk le:

- ▶ helyi egyetemi és kórházi könyvtárak, amelyekkel egyenlő részesedésre alapozott könyvtárközi kölcsönzési futárszolgálatot (West Australia Inter Library Lending: W. A. ILL) tartunk fenn (lásd Allen, 1985);
- ▶ egyéb helyi könyvtárak, amelyek postán vagy más futárszolgálat útján szállítanak;
- ▶ más államokban levő vagy tengerentúli könyvtárak, amelyek légi postán szállítanak.

A második és a harmadik csoportba tartozó könyvtárak szinte kivétel nélkül fizetség ellenében szolgáltatnak. A szolgáltatás ellenértékét a Library Association of Australia által kibocsátott és árusított kuponokkal lehet kiegyenlíteni. Egy kupon ára jelenleg 6 ASD.

Az 1. táblázat a Curtin University könyvtára által kölcsönkért tételek lehetséges költségeit foglalja össze. A Curtin University 1987-ben a kölcsönzési futárszolgálat útján 177 könyvet és 1256 másolatot szerzett be, illetve 2370 kérést teljesített. Az elsőként felmerülő megközelítés, amely szerint ezek a műveletek az igénybe vett futáridőt tekintve nagyjából egyenlők, egyáltalán nem elhanyagolható; ezen az alapon az egységnyi futárköltség 1,23 ASD. Az egyéb munkaerőköltségek széles körű és részletes elemzés nélkül pontosan nem állapíthatók meg, az 1987. évi kölcsönzések egy igen kis részének megfigyeléséből

azonban arra lehet következtetni, hogy a költségek nagyságrendben megegyeznek az 1. táblázatban közöltekkel.

1. táblázat

Könyvtárközi kölcsönzési költségek (1987)

	W.A.ILL futár- szolgálat	Egyéb helyi könyvtárak	Más álla- mokban levő könyvtárak*
Munkaerőköltségek	3,96 ASD	3,96 ASD	3,96 ASD
Kupon díja	0	6,00 ASD	6,00 ASD
Futárköltségek	1,05 ASD	0	0
Postaköltség	0	1,55 ASD**	11,50 ASD**
Összes költség	5,01 ASD	11,51 ASD	21,46 ASD
Az 1987-ben köl- csönzött könyvek száma	177	108	364

* 2 kg-nál kisebb súlyt feltételezve.

** 600 km-nél nagyobb távolságot feltételezve.

A beszerzés költségeit a könyvtárközi kölcsönzés lehetséges költségeivel összehasonlítva világossá válik, hogy – csupán az átlagoknál maradván – egyetlen beszerzés költségéből kettő és harminc közötti kölcsönzést lehet lebonyolítani. A könyvek árában mutatkozó nagy szóródás miatt egyes könyveknél, illetve bizonyos tárgykörökben a könyvtárközi kölcsönzés igénybevétele még csábítóbb lehetőség.

Még az "olcsó" tárgyköri csoportokba tartozó könyveknél is – a beszerzés és a katalógizálás magas költségei miatt – indokolt a gondos válogatás, de alighanem csak akkor, ha megteremtették a könyvtárközi kölcsönzés rendszerét a kiadások csökkentésére. A hatékonyan működő könyvtárközi hálózatok útján elérhető állományépítési koordinációnak szilárd gazdasági alapja van. Valószínű, hogy a beszerzés tudatos racionalizálásával a gazdasági hatékonyság tovább fokozható – feltételezve, hogy a könyvtárközi kölcsönzési hálózat alkalmas a használók igényeinek gazdaságos kielégítésére.

Az állományhasználat legutóbbi vizsgálatainak eredményeiből kitűnt, hogy a vizsgált 203 670 dokumentum 28%-át 1982 és 1987 között egyszer sem kölcsönözték. 15%-át mindössze egyszer, további 10%-át pedig két alkalommal. A könyvtárhasználati vizsgálatok axiómája, hogy a dokumentumok használata azok korával csökken. Indokolt tehát az a következtetés, amely szerint nem valószínű, hogy az elmúlt öt év alatt csak ritkán kölcsönzött dokumentumokat a következő öt évben többször, vagy legalább ugyanannyiszor használnák. Az 1983-ban állományba vett könyveket vizsgálva megállapították, hogy 1987 végéig 23 százalékokat egyetlen egyszer sem kölcsönözték, az egyszer, illetve kétszer kölcsönzött könyvek részaránya pedig 14, illetve 10%. Témánk szempontjából nyilvánvaló, hogyha egy könyvet élet-

tartama alatt kétszer vagy háromszor használnak; ez nem a jó beruházás bizonyítéka. A sohasem használt könyvek megvásárlása kidobott pénz, a kétszer vagy háromszor használt könyveket pedig gazdaságosabb lett volna könyvtárközi kölcsönzés útján bekérni; ugyanakkor ezek a dokumentumok képezik a beszerzések jelentős hányadát.

Ha azonban azt a tudatos döntést javasoljuk, hogy a könyvtár vásárlás helyett a könyvtárközi kölcsönzésre alapozza szolgáltatásait, akkor ez a gyakorlatban súlyos problémákat vet fel. Az első: hogyan lehet előre megállapítani, melyik könyvet fogják használni és melyiket nem? A második: hogyan lehetünk biztosak abban, hogy a ritkán keresett dokumentumok könyvtárközi kölcsönzéssel beszerezhetőek. E kérdésekre nincs sem egyszerű, sem csalihatatlan válasz, az eredményesebb könyvtárvezetés és állománygazdálkodás közös érdeke azonban megkívánja, hogy foglalkozzunk velük. Az igények előrejelzését csak a múlt tapasztalataira lehet alapozni. Ezért szükséges mind a használatra, mind az állománygyarapításra vonatkozó adatok elemzése és összevetése annak érdekében, hogy felismerjük, mi jellemzi azokat a könyveket, amelyek vonzzák az olvasót, és melyek azok, amelyek várhatóan háborítatlanul fognak porosodni a polcokon. A beszerzendő művek kiválasztása természetesen soha nem lehet tökéletes, ez azonban még nem ok arra, hogy a könyvtár ne törekedjék a használói igényeknek jobban megfelelő állomány kialakítására.

Természetesen nem vehető komolyan az a javaslat, hogy a könyvtárak hagyjanak fel állományuk gyarapításával és pénzeszközeiket kizárólagosan könyvtárközi kölcsönzésre használják fel. Arra azonban mindenképpen szükség van, hogy a könyvtári hálózatok úgy éljenek mind az aktív, mind pedig a passzív könyvtárközi kölcsönzéssel, mint a felhasználói igények kielégítésének költségghatékony eszközével.

Irodalom

- [1] ALLEN, G. G.: A Western Australian special inter library loan courier service. = Interlending and Document Supply, 13. köt. 4. sz. 1985. p. 110–112.
- [2] EXON, F. C. A.: Survey of Australian inter-library lending. Perth, Curtin University of Technology, 1987.
- [3] HODGSON, P.: AACOBS inter-library loan cost study. Report tabled at AACOBS National Council 34th Meeting, Melbourne, 23 July 1987.
- [4] RIDER, A. F.: Microcards. = Bulletin of the Medical Library Association, 37. sz. 1949. p. 10–14.
- [5] WILLIAMS, G. et al.: Library cost models: owning versus borrowing serial publications. National Science Foundation Office of Science Information Service, 1968.

Fordította: Szabó Andrea

NAGYOBB TERMELÉKENYSÉG, JOBB MUNKAHELY

címen jelenik meg magyar nyelven a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) új kiadványa, amely csaknem minden vállalat vezetőjének gyakorlati ötleteket ad.

A kiadvány egyszerű, hatékony és olcsó megoldásokat mutat be rengeteg illusztrációval a termelékenység növelésére, a munkafeltételek javítására. Foglalkozik az anyagok tárolásával, az anyagmozgatással, a munkahelytervezéssel, a termelőgépek biztonsági kérdéseivel, a veszélyes anyagok kezelésével, a munkahelyi világítással, a munkával kapcsolatos szociális berendezésekkel, a gyárépület kialakításával, berendezésével és a munkaszervezéssel.

A legtöbb munkahelyen jól hasznosítható kézikönyvet 1989-ben jelentetjük meg magyar nyelven kb. 120 oldal terjedelemben.

Írányára: 260 Ft

Megrendelhető:

OMIKK értékesítési osztály

Budapest, Pf. 12. H-1428